

# Santykio su praeitimi bruožai autobiografiniuose pokario vilniečių pasakojimuose

R A D V I L Ė R A C Ė N A I T Ė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

ANOTACIJA. Per pastaruosius tris dešimtmečius po nepriklausomybės atgavimo Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų posovietinių visuomenių, yra pastebimas padidėjęs susidomėjimas praeitimi, kuris paskatino naujas praeities interpretavimo bei įamžinimo formas, nukreiptas į anksčiau draustus, ignoruotus ar užmirštus istorinius faktus ir asmenines patirtis. Savaiame suprantama, kad svarbiausias šiuo aspektu ir labiausiai permąstymo yra reikalingas sovietmetis.

Straipsnyje, remiantis mokslo tiriamojo projekto „Individualaus modernėjimo siužetai pirmosios kartos miestiečių autobiografiniuose pasakojimuose (pokario Vilnius)“ metu sukauptais žodiniiais autobiografiniais pasakojimais, taip pat memuarinio pobūdžio knygomis ir kitais mažesnės apimties šaltiniais, siekiama pasigilinti į skirtingos etninės kilmės (lietuvių, žydų, lenkų) ir skirtingo likimo žmonių gyvenimo istorijas, kuriose atsiskleidžia jų požiūris į Vilnių kaip į gimtąjį miestą ir jo sovietinę praeitį, išryškėja, kaip yra traktuojami skirtingi Vilniaus istorijos laikotarpiai ir kurie iš jų tapo žmonių savasties dalimi ir savivokos pamatu sovietinės okupacijos metais. Rašytuose atsiminimuose ir žodžiu perteikiamuose autobiografiniuose pasakojimuose neretai labai ryškus yra nostalgijos aspektas, kuris vienu metu reiškiasi ir kaip specifinė asmens atminties ypatybė, ir kaip vaizdingo praeities perkūrimo būdas.

RAKTAŽODŽIAI: nostalgija, atmintis, autobiografiniai pasakojimai, atsiminimai, pokario Vilnius.

## ĮVADAS

Per pastaruosius tris dešimtmečius po nepriklausomybės atgavimo Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų posovietinių visuomenių, yra pastebimas padidėjęs susidomėjimas praeitimi, kuris perkeltine prasme gali būti vadinamas atminties karštine (angl. *memory fever*), atminties pakilimu (*memory boom*, žr. Čepaitienė 2007: 37) ar biografiniu pakilimu (*biographical boom*, žr. Kõresaar, Kuutma, Lauk 2009: 27). Jo rezultatas yra įvairios naujos praeities interpretavimo bei įamžinimo formos, nukreiptos į seniau draustus, ignoruotus ar užmirštus istorinius faktus ir asmenines patirtis (Popovienė 2015: 52).

Savaime suprantama, kad svarbiausias šiuo požiūriu ir labiausiai permąstymo reikalingas yra sovietmetis. Iš pradžių tiek viešajame diskurse, tiek asmeniniuose prisiminimuose oficialusis ideologizuotas sovietinis laikotarpis buvo vertinamas ir apibūdinamas kaip tuščias ir prarastas laikas, kuris turi būti atmetas ir pamirštas (Čepaitienė 2007: 39). Kolektyvinė lietuvių tautos atmintis visų pirma buvo nukreipta į iš užmaršties vėl iškilusių pirmosios nepriklausomybės epochą (1918–1940) ar su Antrojo pasaulinio karo istorinėmis aplinkybėmis susijusius viktinologinius okupacijos, tremčių, partizaninio pasipriešinimo, šiek tiek vėliau – ir holokausto naratyvus, kurių iki tol nebuvo galima viešai aptarinėti. Kita vertus, keičiantis santvarkoms įvykęs ekonominės ir socialinės sferos nuosmukis prisidėjo prie asmeninio nusivylimo posovietine tikrove ir pamažu vedė sovietmečio patirčių revizavimo ir idealizavimo link<sup>1</sup> (Čepaitienė 2007; Šutinienė 2013).

Iš naujo buvo permąstoma ir XX a. Vilniaus istorija. Kaip ir daugelis kitų ilgą istoriją turinčių miestų, Vilnius visuomet išsiskyrė kaip daugiatautė, daugiakonfesinė ir daugiakultūrinė erdvė (Čepaitienė 2009: 5), kurioje „vienas kitą pridengia ir vienas su kitu rungtis skirtingi istoriniai naratyvai ir kultūriniai diskursai“ (Venclova 2013: 401). Todėl, atsiradus galimybėms laisvai reflektuoti iki tol ignoruotus išgyvenimus, imta kalbėti ne tik apie lietuvių, bet ir apie kitų tautų žmonių – lenkų, žydų, baltarusių, rusų – Vilniaus įsivaizdavimą. Kaip pastebi istorikai, šių tautų atstovų santykis su Vilniumi visų pirma išsiskiria tuo, kad visi jie „Vilnių suvokia ne vien kaip konkretų materialų objektą, bet su juo turi ir emocinį santykį“, o tokią išskirtinę poziciją miesto atžvilgiu parodo visose šiose kalbose skirtingai rašomas ir tariamas miesto vardas (Nikžentaitis 2009: 218). Skirtingoms etninėms ir konfesinėms grupėms priklausančių miestiečių tapatumas gali būti grindžiamas „ne tik materialiais, apčiuopiamais (fizinis iš gamtinių bei kultūrinių elementų sudarytas miesto pavidas, kvartalai, viešosios erdvės, gatvės, kompleksai, ansambliai ar pavieniai statiniai, parkai, skverai, želdynai ir kiti objektai), bet ir dvasiniais, neapčiuopiamais elementais (šių vietovių kultūrinės-ideologinės reikšmės, miestų įvaizdžiai, savita miestietiška gyvensena, išskirtinės asmenybės“ (Čepaitienė 2009: 5). Reikšmingi yra žodiniai ir jiems artimi tekstai, kurie yra „antrinė miesto *šneka*, kurianti savotišką semiotinį miesto antrininką“. Iš visų šių dedamųjų formuojasi „miesto aura ir mitologija“, tai leidžia miestui „išlikti kultūros atmintyje kaip unikaliam simbolinei visumai“ (Venclova 2013: 399, 400).

Straipsnyje kiek plačiau apsisistosime prie trijų etninių grupių – lietuvių, lenkų ir žydų – atstovų gyvenimo pasakojimų apie Vilnių. Remiantis mokslo tiriamojo projekto „Individualaus modernėjimo siužetai pirmosios kartos miestiečių autobiografiniuose pasakojimuose (pokario Vilnius)“ metu sukauptais žodiniais pasakojimais, taip pat atsiminimų knygomis bei kitais mažesnės apimties šaltiniais,

1 Straipsnyje šis specifinis santykio su sovietine praeitimi aspektas nebus nagrinėjamas.

bus siekiama pasigilinti į skirtingos etninės kilmės ir skirtingo likimo žmonių gyvenimo istorijas, kuriose atsiskleidžia jų požiūris į Vilnių kaip į gimtąjį miestą ir jo sovietinę praeitį, išryškėja, kaip yra traktuojami skirtingi Vilniaus istorijos laikotarpiai, kurie iš jų tapo žmonių savasties dalimi ir savivokos pamatu sovietinės okupacijos metais.

Kaip pagrindinius straipsnio tyrimo objektus pasirinkome du imaginacinės Vilniaus praeities realizavimo memuaristinėje literatūroje atvejus – Gražinos Mareckaitės (g. 1939) ir Grigorijaus Kanovičiaus (g. 1929) autobiografinę eseistiką. Svarbu pažymėti, kad šiems autoriams jų santykio su Vilniumi istorinis pamatas yra prieškarinio Vilniaus tikrovė, kurios jiedu nepatyrė arba prisilietė tik trumpu anksčiausios vaikystės tarpsniu, tačiau į kurią įsigyveno remdamiesi savo artimųjų pasakojimais ar vėlesniais gyvenimo metais sukauptomis žiniomis apie jau dingusią miesto tikrovę. Taigi abiem atvejais visų pirma ilgimasi ne prisimenamo, bet išgalvoto, susikurto, įsivaizduojamo miesto – kaip tam tikro poetinio idealo ar mito. Taip pat remsimės ir su G. Mareckaite darytu žodiniu interviu. G. Mareckaitės pasakojimo ir publikuotų jos memuarinių refleksijų apie Vilnių sugretinimas suteiks progą trumpai panagrinėti, kaip funkcionuoja gyvoji, sakytine forma išreiškiama atmintis ir kuo ji skiriasi nuo rašytinių atsiminimų.

Kontekstui atskleisti pasiremsime keliais autobiografinio pobūdžio leidiniais. Tai Rūtos Oginskaitės (2017) pokalbių su Olga ir Grigorijumi Kanovičiais, Aurimo Švedo (2016) pokalbių su Irena Veisaite ir Tadeuszo Tomaszewskio (2018) interviu su senaisiais, daugiausia lenkų tautybės vilniečiais knygos. Taip pat telksimės mūsų kalbintų respondentų – lenkės Barbaros (g. 1960), žydų Genricho (g. 1937) ir Ditos (g. 1922) – autentiškus liudijimus. Kadangi interviu vis dar yra renkami, tad straipsnyje nagrinėjama žodinių autobiografinių pasakojimų medžiaga, taip pat publikuotos memuarinės refleksijos toli gražu neišsemia visų galimų pasakojimo apie Vilnių galimybių tyrime užsibrėžtais etniniu ir chronologiniu požiūriais. Tai yra tik pirmasis mėginimas išskirti keletą, tikėtina, tipinių santykio su praeitimi atvejų pokariu Vilniuje gyvenusių žmonių autobiografiniuose pasakojimuose, parodyti tuos pasakojimus vienijančius aspektus ir išryškinti skirtumus.

Kiekvienas įrašytas interviu su respondentu pateikia unikalią gyvenimo istoriją, todėl visų jų analizė turi būti gerai metodologiškai apgalvota. Pokalbiai buvo atliekami kokybiniuose tyrimuose įprastu pusiau struktūrinto interviu metodu. Dirbta ne anketavimo būdu (užduodant visiems vienodus, į statistinę analizę kreipiančius klausimus), bet į diktofoną įrašant tokias gyvenimo istorijas, samprotavimus ir pamąstymus, kokius nori papasakoti pats žmogus. Manytina, kad žmonės atsiveria ir dalijasi tokiais išgyvenimais, kuriuos laiko vertus atsiminti ir pasakoti, o toks „papasakotas gyvenimas“ kartais gali mums suteikti daugiau žinių apie tikrovę nei objektyvių istorijos faktų analizė (Kaivola-Bregenhøj 2009: 3–4).

Taip sukaupta medžiaga geriausiai atskleidžia, kokius įvykius pats žmogus laiko savo tapatumo reprezentantais, kokiomis patirtimis jis grindžia savo gyvenimo pamatą, kas jam yra lūžio momentai, kaip jis aiškina savo apsisprendimus ar išgyvenimo taktikas. Remiantis jau išbandyta metodologine filosofės Jurgos Jonutytės rekomendacija, analizuojant surinktus pasakojimus, juose minimi įvykiai nebuvo tikrinami ir kvestionuojami, nesiaiškinta nei to, kokie jie buvo iš tiesų, nei, juo labiau, kas juose buvo teisus arba kas yra teisus juos vienaip ar kitaip prisimindamas (Jonutytė, Būgienė, Krasnovas 2013: 10). Laikomasi prielaidos, jog praeities atsiminimai ir interpretacijos svarbūs ne savaime, bet dėl to, ką jie sukuria dabar, kokį respondento santykį su praeitimi atskleidžia (plg. Simoniukštytė 2006: 137; Švedas 2010: 151). Tam tikslui yra pasitelkiami lyginamasis, analitinis aprašomasis ir autobiografinių pasakojimų naratyvinės analizės metodai.

Spausdintuose atsiminimuose ir žodžiu perteikiamuose autobiografiniuose pasakojimuose neretai labai ryškus yra nostalgijos aspektas, kuris vienu metu reiškiasi ir kaip specifinė asmens atminties ypatybė, ir kaip vaizdingo praeities perkūrimo būdas. Tačiau konkretūs nostalgijos objektai gali skirtis, o jų pasirinkimas priklauso nuo individualaus santykio su praeitimi ypatumų. Šiuo atveju svarbu yra tai, jog nostalgiką žiūrą gali lemti ne tik individualus kažko brangaus praradimo jausmas, „kylantis iš idealizuotos praeities ilgesio“, bet ir vieša, vyraujanti tam tikro istorinio laikotarpio traktuotės versija (Birškytė 2015: 212), kai ilgimasi to, kas asmeniškai neišgyventa, bet kas visuotinai pripažįstama kaip aukso amžius (Boym 2001: 10). Taigi nostalgija nebūtinai kyla vien iš individo patirčių; ji taip pat yra glaudžiai susijusi „su kolektyvine, socialine ar kultūrine atmintimi“ (Birškytė 2015: 213).

Apskritai kolektyvinė nostalgiką žiūra į praeitį dažniau randasi istorinių pasikeitimų laikotarpiu arba yra tokių negrįžtamų pokyčių vėlesnės refleksijos rezultatas<sup>2</sup>. Tokiais atvejais nostalgija gali tapti savotišku socialiniu katalizatoriumi, nes padeda žmonėms prisitaikyti prie staigių ir netikėtų istorinių pasikeitimų (ten pat: 214). Tai yra priemonė, leidžianti susieti dabartį su praeitimi, sinchronizuoti istorinio laiko nepertraukiamumą su permainingu, trūkinėjančiu ir nuolat kintančiu individualaus gyvenimo laiku. Taigi, kaip specifinė atminties forma ir kaip būdas interpretuoti praeitį, nostalgija ne tik nesupaprastina atsiminimo procesą, bet požiūrį į praeitį padaro sudėtingesnį ir kompleksiškesnį (Šutinienė 2013: 153–154).

Nostalgijos aspektas yra svarbus ir kalbant apie permainingą Vilniaus istoriją. T. Venclova yra atkreipęs dėmesį, kad jau keletą šimtmečių išskirtiniu nostalgikumu pasižymi ir vadinamasis Vilniaus tekstas, tai yra visokiausiais pavidalais gyvuojantys pasakojimai apie Vilnių. Literatūrologo apibendrinimu,

.....  
 2 Tomas Venclova yra pastebėjęs, jog, pavyzdžiui, Varšuvos atveju nostalgija prasiveržia „arba karo metais <...>, arba yra praeities – prieškarinio, negrįžtamai sunaikinto miesto ilgesys“ (Venclova 2009: 22).

[Vilniaus tekstą] dažnai kuria žmonės, istorinių peripetijų atplėšti nuo savojo miesto, todėl ypatingai jautrūs jo topografijos ir buities smulkmenoms. Būdinga taip pat „laiko nostalgija“ (pavyzdžiui, ilgimasi prarasto buvimo didžia sostine, senovės pasiekimų – šia prasme Vilniaus mitologija panaši į Romos ar Jeruzalės). Esminga tai, kad nostalgija pasireiškia ne tik kaip asmeninis, bet ir kaip etninių bei nacionalinių grupių jausmas. Judanti riba atkerta nuo Vilniaus tautą, besiilginčią „savojo“ miesto. Ligi Antrojo pasaulinio karo tai buvo lietuviai, dabar lenkai, <...> taip pat Izraelio žydai (Venclova 2013: 401).

Iš tiesų, visų trijų tautų – lietuvių, lenkų, žydų – santykį su Vilniaus praeities naratyvu esmingai komplikavo Antrojo pasaulinio karo realijos, pasukusios istorijos tėkmę dramatiška vaga ir pažymėjusios netekčių ir praradimų ženklų simbolines varžytuves dėl Vilniaus (Nikžentaitis 2013: 224–225). Lietuviai, 1939 m. pagaliau realizavę šūkį „Mes be Vilniaus nenurimsim!“ ir atgavę sostinę, kone tuoj pat neteko šalies nepriklausomybės. Dėl karo metais sunaikintos Vilniaus žydų bendruomenės ir Stalino valdymo laikotarpiu ypač išvešėjusio ir į valstybinės ideologijos lygmenį iškilusio antisemitizmo ilgą laiką pokariu beveik nebūta rimtesnių galimybių plėtoti žydiškosios miesto savasties. Kaip pažymi Aleksandra Jacovskytė, „iki karo žydų gyvenimas Lietuvoje buvo pilnavertis, o vokiečiai juos sunaikino fiziškai. Sovietai – dvasiškai. Juk netrukus po karo uždarytos žydų mokyklos, laikraščiai, žurnalai, muziejus. Dėl vaizdo palikta viena – iš daugelio – veikianti sinagoga...“ (Lingienė, Lingys 2018). Lenkų bendruomenę po karo metais patirtų praradimų ypač ženkliai palietė dvi pokarinės repatriacijos bangos: 1944–1947 ir 1956–1959 m. (žr. Stravinskienė 2006); jų metu iš Vilniaus išvyko didžioji dalis lenkų inteligentijos ir ilgiems metams buvo prarasta vaisingo kultūrinių tradicijų puoselėjimo galimybė.

## VILNIUS GRAŽINOS MARECKAITĖS AKIMIS IR LENKIŠKIEJI MIESTO ISTORIJS KONTEKSTAI

Pagrindinis mūsų tyrimų objektas yra pirmosios kartos miesto gyventojai pokario Vilniuje, tačiau, pradėjus rinkti interviu, paaiškėjo, kad bus sunku suprasti, kas pasikeitė po karo, nežinant, kaip tai atrodė iki pokyčių: pats miestas, jo žmonės, jų gyvenimo būdas. Dėl chronologinių apribojimų – daugelio tokių žmonių jau nebėra tarp gyvųjų – teko iš dalies telktis spausdintus gana gausius memuarinius šaltinius, tačiau pavyko pakalbinti ir keletą žmonių, kurie gimė Vilniuje prieš Antrąjį pasaulinį karą arba atsimentą jį iš tėvų ir senelių – senųjų vilniečių – pasakojimų, yra perėmę jų mnemotinę naratyvinę patirtį apie prieškarį Vilnių. Kaip tik dėl tokios dvejetainės karo metais perdalyto gyvenimo ir padalytos atminties (Pomian 2014) ar simbolinės „demarkacinės linijos tarp prieškario ir pokario miesto“ (Mareckaitė 2013: 9) jų santykis su Vilniumi ir jo istorija yra savitas.

Pirmoji straipsnyje pristatoma Gražina Mareckaitė – teatro kritikė, dramaturgė, literatūrologė, aktyvi Vilniaus kultūros ir istorijos draugijos narė. Ji publikavo esėstinių atsiminimų apie Vilnių knygą *Šiapus ir anapus Vilniaus vartų* (2013), kurioje labai jautriai aprašė savo vaikystės ir jaunystės miestą. Kaip jau minėta, remsimės ne tik šia knyga, bet ir su G. Mareckaitė pernai darytu interviu<sup>3</sup>.

G. Mareckaitė gimė dar Lenkijos okupuotame Vilniuje, o lietuviai tada sudarė tik nežymią miesto gyventojų dalį, kuri reikšmingiau padidėjo tik po to, kai Vilnius buvo sugrąžintas Lietuvai<sup>4</sup>. Jos tėvai mokytojavo lietuviškose Vilniaus krašto mokyklose ir todėl šeima tiesiogiai patyrė nemažai lenkiškojo režimo ir lenkinimo politikos akibrokštų, socialinio ir kultūrinio gyvenimo apribojimų. Kadangi G. Mareckaitė gimė prieš pat karą, ji negalėjo turėti sukaupusi išsamių asmeninių atsiminimų apie prieškarinį Vilnių. Taigi viskas, ką ji pasakoja apie miestą, yra paremta jos iš tėvų išgirstais ir perimtais pasakojimais. Nepaisant to, bėgant laikui tie atsiminimai tapo neatskiriami jos identiteto dalimi, todėl ji perteikia Vilniaus istoriją su dideliu jausminiu angažuotumu, tarsi viską būtų patyrusi pati, nors iš tiesų puoselėja tik įsivaizduojamą, susikurtą Vilniaus praeities paveikslą. G. Mareckaitė emociškai tapatinasi su tėvų atsiminimais ir todėl jos nostalgijos objektas yra prieškarinio Vilniaus; ji rašo: „[D]idžiąją gyvenimo dalį praleidau LSSR sostinėje, bet tuo pačiu metu tarsi gyvenau kitame Vilniuje – prieškariniame savo tėvų mieste“ (Mareckaitė 2013: 9).

Negana to, G. Mareckaitė, retrospektyviai konstruodama savo gyvenimo paveikslą, veikia ne tik kaip pasakotoja, bet dėl lenkiškoje aplinkoje turėjusios gyventi šeimos patirčių ji elgiasi kaip ideologiškai suinteresuotas asmuo, kuris žūtbūt nori įtikinti skaitytoją, kad jos susikurta lenkų okupuoto prieškarinio lietuviško Vilniaus vizija yra tikroji realybė:

.....

- 3 Vykdamas projektą surinkta pokalbių medžiaga galutinai dar nesutvarkyta, todėl straipsnyje ja remiantis nurodomas pateikėjo vardas, gimimo metai ir interviu atlikimo data. Vėliau, baigus tvarkyti ir sisteminti medžiagą, visi įrašai bus pateikti saugojimui Lietuvos tautosakos archyve ir gaus šio archyvo signatūras.
- 4 Tiesą sakant, sunku vienareikšmiškai atsakyti, kiek lietuvių gyveno Vilniuje Antrojo pasaulinio karo išvakarėse. Paskutinis Lenkijos Respublikos vykdytas visuotinis gyventojų surašymas vyko 1931 m. gruodžio mėn. Tuomet oficialiai nurodyta, jog Vilniuje gyveno tik 0,8 proc. (Kasperavičius 2017) arba apie 1600 lietuvių (Stravinskienė 2013: 21). Tyrėjų manymu, šis skaičius netikslius, nes lenkais galėjo būti užrašyta ir dalis tų lietuvių (Kasperavičius 2017), kurie dėl vienokių ar kitokių aplinkybių surašytojams nurodė esantys vietiniai arba katalikai. Iš tiesų tarpukariu Vilniuje galėjo gyventi iki 6000 lietuvių (Stravinskienė 2013: 22). Okupacinės vokiečių valdžios vykdytas kitas didesnio masto gyventojų surašymas vyko 1942 m. gegužės mėn. Tuomet užfiksuota, jog lietuvių Vilniuje gyveno jau 28,1 proc. Tokį staigų lietuvių skaičiaus šoktelėjimą tyrėjai sieja su keletu aplinkybių. Visų pirma, lietuviais jau galėjo užsirašyti kai kurie iki tol kaip lenkai registruoti asmenys. Antra, po Vilniaus sugrąžinimo Lietuvai 1939 m. spalio mėn. į miestą masiškai kėlėsi lietuviai tarnautojai su šeimomis, dalis kurių liko mieste ir per karą. Trečia, reikia turėti omenyje, kad į sąrašus nebuvo traukiami Vilniaus gete uždaryti žydai.

Reikia įsisąmoninti, kad Vilnius per visus istorijos virsmus ir nelaisvės šimtmečius lietuviams buvo ir liko Lietuvos sostinė, įkurta Lietuvos žemėse gyvenusių lietuvių, kurie niekur iš šių žemių nebuvo išsikėlę, nebent brutaliai iškeldinti. <...> Taip, lietuviai lenkiškame Vilniuje buvo mažuma, tačiau lietuviškasis gaivalas buvo labai gyvybingas, o kiekvieno lietuvių genuose įrašyta: Vilnius – mūsų sostinė. <...> Lenkų valdomame prieškarinio Vilniuje tautinės mažumos (bendrijos) priešinosi polonizacijai (ten pat: 10–11).

Tautinės priklausomybės požiūriu ji skirsto ir Vilniaus gyventojus į *tikruosius* ir *netikruosius* vilniečius:

Jau vaikystėje pagal tėvų kriterijus atskirdavau *vilniečius* nuo nevilniečių. *Vilniečiai* gyveno Vilniuje prieš karą, lenkų laikais, kentėjo ir kovojo dėl lietuviybės išlaikymo senojoje sostinėje ir visame Vilniaus krašte, tarsi vaidilutės saugojo lietuviybės ugnelę. Buvo ir kiti senieji Vilniaus gyventojai – svetimtaučiai su šaknimis, taip pat vilniečiai, bet ne *vilniečiai* (ten pat: 46; išskirta autorės – R. R.).

Savo misija ji laiko lietuviškojo Vilniaus atminties sugrąžinimą ir puoselėjimą:

Savo rašiniams noriu reanimuoti būtent lietuviškąjį Vilnių, miesto atmintį ir pajautimą per lietuvių ir lietuviškos pasaulėjautos prizmę (ten pat: 11).

Taikliai T. Venclovos pastebėjimu, nors „prieškarinis propagandinis mitas, kad Vilnius yra grynai lietuviškas miestas, <...> pasirodė esąs tik iliuzija“, bet pokario metais „ta kukli grupelė lietuvių, kurie išgyveno lenkų laikus, suvaidino savo vaidmenį sumegzdama tradicijos giją“, išreiškė autentiškus jausmus, kalbėjo apie Lietuvos tapatybę, jos stabilumą ir nenutraukiamą ryšį su savo ištakomis (Venclova 2009: 26). Taigi G. Mareckaitės refleksijos išreiškia etninio monoperspektyvumo požiūrį (plg. Čepaitienė 2007: 41), kai istoriniai faktai yra vertinami iš vienos tautos pozicijų, ir todėl jos piešiamas senojo Vilniaus vaizdas pasižymi ryškiais emocinės skirties potėpiais: yra *mes* ir *jie* – savieji ir svetimieji, aukos ir išnaudotojai.

Šiame kontekste iškyla Vilniaus kaip daugiataučio miesto klausimas. G. Mareckaitės pasakojimas rodo, kad ji regėjo Vilnių kaip vietą, kurioje atskiros tautos gyveno gana izoliuotai viena nuo kitos. Pasak Alvydo Nikžentaičio, Vilniuje toks kelių tautų „paralelinis koegzistavimas lėmė, jog, nepaisant dažnų tarpusavio kontaktų kasdieniame gyvenime, šių grupių atstovai gyveno savo pasauliuose“ ir „kitos grupės, nors gyveno čia, šalia, buvo dažnai nesąmoningai ignoruojamos“. Toks „santykinis vieno miesto etnokonfesinių grupių uždarumas lėmė, jog šių grupių nariai galėjo ne tik atlikinėti savo tautinius ar religinius ritualus, kuriais stiprino

tautinę tapatybę, bet ir susiformuoti savą (lietuvišką, lenkišką, žydišką <...>) miesto įvaizdį“ (Nikžentaitis 2013: 218).

Štai kaip gyvenimą lenkiškame prieškario, karo ir pirmųjų pokario metų Vilniuje pokalbio metu prisimena G. Mareckaitė:

Kai dabar šneka apie tą daugiatautį Vilnių, [tai] aš mačiau visą tą, bet kadangi mano šeima, giminės, tėvų pažįstami – visi buvo [lietuviai], ir aš tuose sluoksniuose buvau, tai man atrodė, kad čia viskas normalu: čia kažkokie žmonės atvažiavo [po karo], o čia jau mes gyvenom nuo seno. Man taip atrodė. Tai yra [gyveno] lietuviai ir čia [paskui] atvažiavo visokių (Gražina, g. 1939, 2017-05-19).

Tuo tarpu sena vilnietė, lenkė Janina Gieczewska (g. 1924), paklausta, ar teko prieš karą iš arčiau susidurti su lietuviais, pateikė kita monoetnine perspektyva motyvuotą atsakymą:

Namas, kuriame gyvenome, buvo netoli nuo Naujųjų Rasų kapinių, kur palaidoti ir lenkų, ir lietuvių kareiviai; [tai] žinau iš to, kad per Vėlines ten ateidavo didelė grupė vilniečių lietuvių ir puošdavo lietuvių kareivių kapus – kaip man menasi, tautinių spalvų kokardomis ar vėliavėlėmis iš gofruoto popieriaus. Papuošę kapus, kildavo aukštyn, ant pačios viršukalnės, ir giedodavo „Lietuva, Tėvyne mūsų“. Galbūt dar „Marija, Marija“ ar kitas religines giesmes. Niekas jiems netrukdydavo. Mes tada nesuprasdavome, ką jie gieda. Tik tokių turėjau prieš karą susitikimų su lietuviais.<sup>5</sup>

Verta pažymėti, jog Vilniaus autochtonė, penktos kartos miestietė lenkė Barbara ir antrojo pokario dešimtmečio pabaigoje jautėsi gyvenanti nelietuviškame mieste, kur lietuviškumas buvo savotiška egzotika:

Labai įdomus dalykas. Mano laikais, mano vaikystės laikais, nors aš esu vilnietė, bet gatvėj, kur aš gimusi, kur mes gyvenom (sovietmečiu tai buvo Suvorovo gatvė, o dabar yra Sapiegos, – nėra jau tų namų, tik tai dalis sodo liko), tai va, toje gatvėje niekas nekalbėjo lietuviškai. Buvo tik tai vienintelis mūsų kaimynas <...>, kurį visa gatvė vadino *litvin*, reiškia, *lietuvis*. Aš net jo vardo negaliu pasakyti, nei pavardės, tai

.....  
5 „Dom, w którym mieszkaliśmy znajdował się blisko cmentarzu Nowa Rossa, gdzie pochowani są i polscy, i litewsky żołnierze, stąd wiem, że na Zaduszki przychodziła tam duża grupa wileńskich Litwinów i upiększała groby litewskich żołnierzy – jak mi się wydaje kokardami lub chorągiewkami z gofrowanego papieru w barwach narodowych. Po upiększeniu grobów wchodzili wysoko, na samą górkę i śpiewali „Lietuva, Tėvyne mūsų“. Może jeszcze „Marija, Marija“ czy inne pieśni religijne. Nikt im nie przeszkadzał. My wtedy nie rozumieliśmy, co oni śpiewają. Tylko takie miałam przed wojną spotkania z Litwinami” (Tomaszewski 2018: 84; lietuviškas vertimas mano – R. R.)



buvo tiesiog *litvin*. Kitų *litvinų*, tai reiškia lietuvių, nebuvo toje gatvėje. Ir visi kalbėjo tiktai lenkiškai, rusiškai ir baltarusiškai. Tai va, tos trys kalbos man yra pažįstamos nuo vaikystės. O lietuvių kalba, nors aš baigiau rimtą mokyklą [lenkų 5-ąją vidurinę Antakalnyje], aš negaliu prisiminti nei vienos normalios, kokybiškos, rimtos [lietuvių kalbos] pamokos. [Mokytoja] viską darydavo atvirksčiai: ne išmokyti [siekdavo], o kad mes nemokėtume. Nors buvo lietuvi. Va, čia yra paradoksas (Barbara, g. 1960, 2018-09-19).

Nors šios skirtingos etniniu pagrindu susiformavusios miesto savastys ir jomis grįsti autobiografiniai pasakojimai neabejotinai tam tikruose taškuose sutampa, tačiau ne visiškai. Matyti, jog skirtingų tautų atstovai savo santykį su miestu grindžia iš individualios etninės perspektyvos. Pasakojimuose konstruojamas išskirtinai lietuviškas ar lenkiškas (slaviškas) Vilnius, kur kitų tautų tarsi „nėra“ ar „nebuvo“ – taip formuojasi atskiri tautiniai mitai apie tautinį miestą.

G. Mareckaitės atsiminimuose ne tik miestas, bet ir jo laikas yra dvikryptis ar dviplanis (plg. Popovienė 2015: 69): prieškario Vilnius yra rekonstruojamas nos-talgiška egzaltuota maniera, su tuo laiku ir to meto gyvenimo būdu tapatinasi ir pati pasakotoja:

Ir kai ten tėvai kalbėdavo: „prieš karą...“, man tas žodis „prieš karą“ buvo baisiai įstrigęs, man atrodė, kad ten kitas pasaulis, kita žemė kažkokia buvo prieš karą. Jau kas iš to „prieš karo“, tai viskas buvo kitaip, viskas (Gražina, g. 1939, 2017-05-19).

Prieš karą viskas buvo geriau, gražiau, nepaprasta (Mareckaitė 2013: 90).

Tuo tarpu pokarinis Vilnius, okupuotas sovietų, yra vaizduojamas visai priešingai, ir šis paveikslas bei ši tikrovė yra atmetama kaip nepriimtina ir svetima:

Nuo penkerių metų [t. y. nuo 1944 m.] buvau smarkiai antisovietinė. Visa savo esybe jaučiau svetimumą kažkokį. Privatumo išnykimą. Labai tas jautėsi baisiai. Tai dar kažkaip pirmais tais metais dar kažkas ten laikėsi. Dar mano dėdė krautuvėlę turėjo [kur dabar Kazio Varnelio namai-muziejus]. Tai man taip natūraliai atrodė. Paskui viską likvidavo, konfiskavo, viskas pasidarė valdiška. [Privatumas atėjo] iš žmonių bendravimo. Jis buvo pagrįstas privačiais santykiais, ne valdiškais. Daug to privatumo buvo. Netgi pas batsiuvi nuėjus [tokia maža mergaitė galėjo pati rinktis, kokių batukų nori]. Čia buvo toks gyvenimas kasdienis, tuo pagrįstas (Gražina, g. 1939, 2017-05-19).

Drauge su privataus gyvenimo pokyčiais pasikeitė ir miesto aplinka. Pakito ne tik architektūrinis siluetas, bet ir sinestezinė miesto erdvijų pajauta:

Tada atsivėrė kitas Vilnius – kiemų, griuvėsių, uždarytų bažnyčių, užkaltų vienuolynų, rūsių, klaidžių labirintų, nepažįstamų žmonių. <...> Po karo Vilnius tapo tylus, jo muzika išnyko (ten pat: 24).

Visas sovietinis laikotarpis po to man atrodė kaip vientisas pilkas, dulkinas, nuobodus darinys, ir sunkiai galėčiau išskirti jame malonius momentus (Gražina, g. 1939, 2017-05-19).

Ko gero, kaip tik sovietmečiu atsiradusios viešos elgesio su miestu ir mieste praktikos lėmė tai, kad ir pati G. Mareckaitė pripažįsta, jog tarp pakylėtos jos Vilniaus vizijos ir miesto realybės yra nesutapimo:

Man regis, tikrovėje egzistuoja didžiulis atotrūkis tarp to Vilniaus, kuris suvokiamas kaip unikalus, legendomis apipintas, sakralios erdvės gaubiamas žmonių ir gamtos kūrinys, architektūros perlas, Lietuvos valstybingumo simbolis, svajonių miestas, nostalgijos žemė, menininkų Meka, ir to, kuris, nuolatos krečiamas istorinių kataklizmų, funkcionuoja komplikuotoje realybėje, gyvena žemiškais reikalais ir kasdieniniais buitės rūpesčiais (Mareckaitė 2012: 63).

Trumpai stabtelėkime ir palyginkime, kaip G. Mareckaitės požiūris į miesto praeitį reiškiasi jos publikuotuose ir žodžiu perteiktuose pasakojimuose apie Vilnių. Autobiografinė jos esė prieš skaitytojo akis skleidžiasi kaip kūrybinga autorės ranka nudailintas vieningas pasakojimas. Toks teksto rišlumas, žinoma, yra ir literatūrinio kūrinio požymis. Tai rodo, kad praeities vizija buvo ne tik daug kartų apmąstyta, bet ir pergaltota jos traktuotė, stengiasi, kad autorės išvalgas iliustruotų išgrynintų minčių, aiškių idėjų, nekvestionuojamų išvadų pavyzdžiai. Antai toks yra prieškario tikrovę apibendrinantis sakinyss-teiginys: „Prieš karą viskas buvo geriau, gražiau, nepaprasta“ (Mareckaitė 2013: 90).

Tuo tarpu autentiška patirtis neretai yra chaotiška. Pasakojimas apie tokius individualius išgyvenimus būna trūkčiojantis, punktyriškas, jame girdėti abejonės gaida, nežinojimas ir nemokėjimas vienareikšmiškai apibendrinti tai, kas išgyventa. Kaip tik tokią autentišką G. Mareckaitės laikyseną galime stebėti jos žodžiu duoto interviu metu. Čia regime ją kartkartėmis pasimetusią, neužtikrintą, pripažįstančią savo požiūrio ribas ir nežinančią vienareikšmio atsakymo į istorinės realybės keliamus klausimus. Tokią mūsų hipotezę pagrindžia, pavyzdžiui, nuolat pokalbio metu pasikartojanti jos frazė *man taip atrodė*, daugelį situacijų, veiksmų ar objektų apibūdinantys nežymimieji įvardžiai *kažkas*, *kažkoks*, *kažkaip*, tariamosios nuosakos vartojimas ir t. t. Todėl žodiniame pasakojime apie Vilnių G. Mareckaitė daug įtikinamiau ir niansuočiau reflektuoja tai, ką rašytame tekste teigia deklaratyviai.

Taigi G. Mareckaitė nostalgiskai ilgisi prieškario Vilniaus, apie kurį žino tik iš perimtų savo tėvų prisiminimų. Tai lietuviškos Vilniaus bendruomenės miestas,

ginamas nuo polonizacijos pavojų, pasakojimą apie kurį G. Mareckaitė siekia įtvirtinti kolektyvinėje daugiataučio miesto atmintyje. Ji beveik visai atmeta sovietinę pokario Vilniaus realybę, kaip nė nevertą aptarimo.

## GRIGORIJAUS KANOVIČIAUS VILNIUS IR ŽYDIŠKIEJI MIESTO ISTORIJOS KONTEKSTAI

Daugelį amžių viena iš labai artimai su Vilniumi susijusių tautų buvo žydai, kurie sudarė bene didžiausią tiek miesto, tiek visos šalies tautinių bendruomenių. Vilnius jiems buvo išskirtinis miestas. Žydai Vilnių vadino antrąja arba Šiaurės Jeruzale, diasporos sostine, tradicijų ir dvasinės aristokratijos užgimimo vieta, tautinio ir socialinio pakilimo XIX a. pabaigoje–XX a. pirmojoje pusėje centru. Žydų istorinis kvartalas, vokiečių okupacijos metais paverstas prievartiniu getu, buvo išsidėstęs pačioje Vilniaus senamiesčio širdyje. Deja, per Antrąjį pasaulinį karą 90 procentų Lietuvos žydų buvo nužudyti. Vilniaus žydai sulaukė to paties negailėstingo likimo: gyvi išliko tik keli tūkstančiai iš daugiau kaip 60 tūkstančių žydų. Dėl intensyvių bombardavimų karo pabaigoje Vilniaus geto teritorija virto griuvėsiais ir tapo apleista. Taigi ne tik žmonės, kaip ypatingos žydiškos kolektyvinės atminties nešiotojai, buvo sunaikinti, bet ir visas materialusis jų buvimą Vilniuje patvirtinantis paveldas buvo beveik nušluotas nuo žemės paviršiaus. Dėl šių priežasčių vėlesnės užuominos apie Vilnių žydų literatūroje ir atsiminimuose dažniausiai yra pažymėtos gedulo ir praradimo ženklais. Šie tekstai dažniausiai yra konstruojami negatyvaus palyginimo principu, nostalgiskai ilgintis prarastosios Lietuvos Jeruzalės ir atmetant depresišką pokario realybę.

Pastarajame kontekste verta plačiau pakalbėti apie labai įtaigią autobiografinę esė „Sapnas apie dingusią Jeruzalę“, kurią 1994 m. parašė Grigorijus Kanovičius, vienas žymiausių modernių žydų rašytojų. G. Kanovičius gimė tradicinėje žydų šeimoje Jonavoje. Drauge su tėvais jam pasisekė pasitraukti iš Lietuvos prieš pat vokiečių okupaciją ir praleisti keletą metų evakuacijoje Kazachstane ir Uralo kalnuose. 1945 m. šeima grįžo į Lietuvą, kur pasitvirtino žinia, kad dauguma jų giminaičių ir draugų pradingo holokausto bedugnėje.

Nors iki karo Vilniuje nesilankė, G. Kanovičius turėjo susikūręs labai aiškų ir gyvą Vilniaus vaizdinį iš tėvų ir giminaičių prieškarinių ir ypač evakuacijoje pasakotų istorijų:

Aš Jį, rodosi, sapnuodavau dar lopšyje – daug anksčiau negu pirmą kartą išvydau savo akimis; daug anksčiau negu keturiasdešimt penktaisiais, kai Jis priėmė mane į savo kraujuojančią suodinę glėbį <...>.

Mano vaikystėje, kuri pati dabar atrodo kaip sapnas, sapnuoti Jį, nuostabų ir nepasiekiamą man miestą, akindavo be galo ilgesingi saviškių pasakojimai – senelės ir senelio, dėdžių ir tetulių <...>.

Besiklausant klostėsi Miestų Miesto vaizdas, žydų salos audringame neapykantos ir svetimumo vandenyne, žydų dievotumo ir didžio išmintingumo sostinės vaizdas. Iš tų pasakų it žėrintis žiburiais laivas išplaukdavo Jis, mūsų sapnų miestas (Kanovičius 2017).

Šis nostalgiškas paveikslas visų pirma atskleidžia žydiškąjį Vilniaus įvaizdį, koks buvo sukurtas ir gyvavo žydų kolektyvinėje atmintyje ir tradicijoje. Tai vėl iš esmės monoetninės perspektyvos padiktuoti vaizdiniai, kurių vizualinė simbolika visų pirma yra reikšminga žydams:

Sapnuodavau Jo gatves ir gatveles, siaurutes, besidriekiančias kaip virvės, ant kurių amžiais buvo džiaustomi žydų skalbiniai <...>.

Sapnuodavau čerpėmis dengtus Jo stogus, kuriais katės vaikštinėdavo kaip angelai, o angelai – kaip katės.

Sapnuodavau Jo gatvių grindinį, kur visi akmenys buvo panašūs į Mozei Dievo duotos lentos su šventais rašmenimis skeveldrą.

Sapnuodavau Jo sinagogas ir turgus – karštai, vos ne niršulingai kuždama malda mano naktiniuose regėjimuose kaitaliodavosi ir pindavosi su aistringais šūksmais: „Kugelis!.. Karšti balandėliai!.. Šviežia žuvis!“ Šūksmai skambėdavo rūsčiai ir jausmingai kaip psalmės, o prekiautojai buvo panašūs į senovės pranašus – vėjuje plaikstydavosi žili jų plaukai, akys degdavo ne šio pasaulio ugnimi; bulvių kugeliai kvepėdavo ne iki juodumo aprūkusia krosnimi kur nors Pylimo ar Naugarduko, Mėšinių ar Rūdninkų gatvėse, o aukuru, užkurtu Chermono ar Judėjos kalnų papėdėje (ten pat).

Tačiau kai G. Kanovičius atvyko į Vilnių, jis pamatė visiškai kitokį vaizdą, kuris nepriminė idealizuoto Šiaurės Jeruzalės paveikslo:

Į Vilnių atvažiavau keturiasdešimt penktųjų pradžioj. Baigėsi vasaris. Vertė sniegą, pusė, ir pusnyse paskendęs neseniai išvaduotas miestas buvo panašus į ligojį, gulintį ant aukštų pagalvių, prikimštų žąsies plunksnų. Namai nuplėštais stogais, sunkių tankų vikšrų išraustos gatvės, minios raudonarmiečių sustirusiomis nuo šalčio milinėmis ir užsmauktomis ant kaktų ausinėmis kepurėmis; reti praeiviai su duonos kepaliukais po pažastim, vienišas vežikas, geležinkelio stoties aikštėje laukiantis keleivio, arklys, karpantis didžiulėmis pergamentinėmis ausimis; bažnyčių bokštai, smingantys į šviniiais debesimis aptrauktą dangų, ir langai, langai, langai išdaužytais stiklais, be užuolaidų, be veidų, be balsų; sulankstyta iškaba vokiečių kalba vos įžiūrimomis raidėmis – viskas buvo svetima, nesuprantama, kėlė baimę ir įtarimą. Žvilgsnis veltui ieškojo kokio nors

bruožo, kokio garso, kokios detalės, siejančios miestą su Anuo, apie kurį buvau tiek girdėjęs ir kuris atklysdavo į mano vaikiškus sapnus <...>.

Nejaugi čia – Lietuvos Jeruzalė?

Gal mama mane ne ten atvežė? Gal mes patekom visai į kitą miestą, paprastą, nežymų, niūrų – ne į Vilnių, ne į Lietuvos Jeruzalę. Gal skubėdami suklydom ir nusipirkom bilietus ne į tą pusę (ten pat).

Šis visiškas nusivylimas ir suvokimas, kad nebėra nei žydų, nei žydiškojo Vilniaus, koks jis buvo ilgus šimtmečius ir kokį jį pažino iš pasakojimų ir istorijų, išreiškusių žydišką kolektyvinę atmintį, G. Kanovičių labai sukrėtė.

Labai tiksliai nesvetingą ir netgi pavojingą pirmųjų pokario metų Vilniaus atmosferą vaiko akimis savo pasakojime apibūdina mūsų kalbintas žydas Genrichas:

Aš atvykau į Vilnių 1949 m. vasarą; tada man buvo dvylika metų. Atvykimo dienos vakarą aš vaikštinėjau po senamiestį. Staiga nuo Aušros Vartų ir Bazilijonų gatvių kampe stovėjusio apgriuvusio pastato stogo nukrito plyta ir užkabino mano kepurės snapelį. Jeigu jinai būtų kritusi porą centimetrų arčiau, manęs seniai jau nebebūtų, kaip seniai nebėra ir to nelaimingo namo – toje vietoje dabar aikštė. Tuo laiku mieste buvo daugybė sugriautų namų. Jų vietoje dabar dažniausiai yra aikštės (Genrich, g. 1937, 2018-09-20).<sup>6</sup>

Šis iš pirmo žvilgsnio trumpas autobiografinis epizodas iš tiesų turi didelės apibendrinamosios galios ir galėtų būti gyvenimo sąlygų pokario Vilniuje leitmotyvu: čia susipina ir sugriauto miesto, ir pokarinės emigracijos, ir etninės tapatybės temos.

Tokios ir panašios patirtys tapo stimulu G. Kanovičiui paskirti visą savo kūrybinę energiją tam, kad rašytų knygas apie prieškarinio žydų gyvenimą Lietuvoje. Jo kūriniai sudaro nostalgikišką ir emocingą, o drauge meninę ir faktografinę Lietuvos žydų istoriją, atkurtą remiantis asmenine atmintimi.

Atsidėjimas žydiškojo pasaulio kūrybinei rekonstrukcijai leido rašytojui atrasti gyvenimo tikslą ir pajusti prasmę:

Gyvenime patyriau labai daug skriaudų. Buvo momentų, kai nenorėjau net gyventi. Ir jei likau, jei po manęs kas nors liks, tai tik mano kūrybos dėka. Dėl to keisto, kvailoko

.....  
6 „Я приехал в Вильнюс летом 1949 года; мне тогда было двенадцать лет. Вечером, в день приезда, я прогуливался по Старому городу. Вдруг с крыши полуразрушенного здания, находившегося на углу улиц Аушрос Варту и Базилиону, упал кирпич и задел козырек моей фуражки. Если бы он пролетел на пару сантиметров ближе, меня уже давно бы не было, как нет давно этого злосчастного дома – на этом месте сейчас сквер. В то время в городе было множество разрушенных домов. На их месте сейчас, как правило, скверы“ (lietuviškas vertimas mano – R. R.).

ar kilnaus užsispyrimo atkurti tai, kas negrįžtamai nuėjo į praeitį, pražuvo. Aš sukūriau savo lygiagretų pasaulį, savo lygiagrečią Lietuvą, kurioje man buvo labai miela ir jauku, kurioje buvau laisvas ir nepriklausomas. Jei nekalbėsime apie šeimą, kuri suvaidino taip pat didžiulį vaidmenį mano gyvenime, tai čia buvo mano palėpė, mano bunkeris, į kurį aš lįsdavau, kuriame, nepaisant vėjų, atrasdavau šilumą, paguodą. Tai pagrindinis dalykas, kuris mane suformavo kaip žmogų ir iki šiol formuoja (Kanovičius 2016).

Taigi kūryba, pažymėta ryškiu nostalgijos ženklu, tapo ne tik pagrindine G. Kanovičiaus veikla, bet ir išlikimo bei psichologinių traumų įveikimo taktika. Grįžtant prie „Sapno apie dingusią Jeruzalę“ analizės, galime tarti, jog čia susidūrėme ne tik su žydiškojo Vilniaus įvaizdžio realizacija autobiografinėje plotmėje, bet ir su nauju – pirmosios kartos pokario miestiečio, tapusio tikru, miesto praeičiai, istorijai ir poetinėms jos interpretacijoms jautriu vilniečiu, – atveju. Kaip matyti, ne visuomet yra būtina gyventi Vilniuje karta iš kartos, kad pajustum šio miesto išskirtinumą ir savitumą. Juk „tikrasis vilnietis ne tas, kuris gyvena Vilniuje, o tas, kuris gyvai prisiliečia prie jo, jaučia senojo miesto dvasią – jo *genius loci*, kuria jį savo darbais ir veiksmais, gina ir saugo nuo užpuolimų“ (Baškienė 2018).

Būtina apžvelgti ir dar vieną egzistencinės tragedijos skausmu persmelkto žydiškojo santykio su pokariu atvejį. Po karo nemažai holokaustą vienais ar kitais būdais išgyvenusių žydų rinkosi ne grįžti į savo ikikarinę gimtinę, bet sąmoningai kėlėsi į du didžiuosius miestus – Kauną ir Vilnių. Tokį pasirinkimą visų pirma lėmė objektyvios sąlygos: daugelyje mažesnių miestelių – štetlų – vietos žydų bendruomenės buvo beveik visiškai sunaikintos, o gimtieji namai užimti svetimų gyventojų, todėl tiesiog nebuvo kur ir pas ką grįžti. Didžiuosiuose miestuose, ypač Vilniuje, natūraliai susibūręs didesnis išgyvenusių žydų skaičius teikė vilties, kad čia pavyks greičiau atkurti visapusį bendruomenės gyvenimą.

Paklaustas, kodėl su šeima iš evakuacijos grįžo į Vilnių, o ne į gimtąją Jonavą, G. Kanovičius pasakojo:

Grįžom, apsiginklavę kai kuriom žiniom. Kad nei Vilniuje, nei Jonavoje nėra nė vieno žydo. Kad žydų namuose gyvena kiti žmonės. <...> Todėl žydai po karo važiavo ne į miestelius, o į Vilnių, ir stengėsi apsigyventi vieni šalia kitų, kad būtų jaučiau (Oginskaitė 2017: 22).

Pokaris... Vilniuje susirinko dauguma išlikusių Lietuvos žydų. Kiti Kaune, ir visai mažai – Panevėžy, Šiauliuose ir Klaipėdoje. Žydai buvo pripratę gyventi ne didmiesčiuose. O po karo tie, kurie išliko, bent jau du trečdaliai, rinkosi Vilnių. Ten jie glaudėsi. Beveik visi buvę žemiečiai stengėsi gyventi arčiau vieni kitų, vienoje teritorijoje. <...> Visi, kas gyveno greta, saugojo vieni kitus, rūpinosi (ten pat: 53).

Vis dėlto ne mažiau lemiamas veiksnys buvo ir asmeniniai labai skaudūs išgyvenimai, trauminės patirtys, sunkumai su jomis susigyvenant. Pasak G. Kanovičiaus,

[j]ausmai ir protas jiems [žydams] neleido grįžti ten, kur gyveno iki karo. Neįmanoma buvo suprasti, kad to, kas buvo jų gyvenimas ir jų nuosavybė, dabar nėra arba tai yra kitų (ten pat: 22).

Egzistencinę motyvaciją, skatinusią apsigyventi Vilniuje, panašiai apibūdina ir kaunietė žydė Irena Veisaitė. Ji, išsakydama savo meilę Kaunui, pabrėžia, kad po karo negalėjusi ten likti:

Mano santykis su gimtuoju miestu yra ypatingas. Kaunas yra mano kraujyje. Nepaisant tos aplinkybės, jog Vilniuje gyvenu jau nuo 1943-ųjų, vis tiek esu linkusi save laikyti visų pirma kauniete. <...>

Apibūdinti šiuos jausmus yra ganėtinai paprasta ir kartu keblu. Aš Kauną iki šiol tiesiog jaučiu savo oda. <...> Tačiau po karo, po Holokausto Kaunas man tapo šešėlių miestu. Aš ir dabar, vaikščiodama šio miesto gatvėmis, prisimenu, kokie žmonės kokiame name čia gyveno, bet tai dažniausiai skausmingi prisiminimai... nepaisant mano ypatingo santykio su Kaunu, gyventi šiame mieste nebenorėčiau (Švedas 2016: 51).

Tuo tarpu Vilnius net ir po čia išgyventų karo pabaigos baisumų ir studijų metais intensyvaus Maskvos kultūrinio gyvenimo siūlytų vilionių išliko I. Veisaitei ilgesio ir prisirišimo objektu:

Aš tiesiog veržiausi grįžti į Vilnių [iš Maskvos]! Kai kam galėjo tuomet (tikriausiai gali ir dabar) atrodyti keistas toks užsidegimas. Juk Lietuva yra ta žemė, kurioje žuvo man patys artimiausi žmonės. Tačiau aš visą laiką jaučiau labai stiprią trauką gimtajai žemei. Išvykusi studijuoti į Maskvą, jau po kelių savaičių grįžau į Vilnių be jokios aiškios priežasties, tiesiog iš begalinio ilgesio. <...> Man visada atrodė, kad tik čia mano vieta (ten pat: 121).

Atrodo, kad toks netikėtomis aplinkybėmis išskylantis dviejų miestų opozicijos naratyvas gali sietis su tipišku dramatiškos žydiškosios lemties motyvuotu pasirinkimu. Pavyzdžiui, panašiai apie apsisprendimą gyventi Vilniuje, o ne Kaune interviu metu kalbėjo ir kaunietė, Kauno geto ir Štuthofio koncentracijos stovyklos pragarą išgyvenusi Dita:

Karas pasibaigė, kai aš buvau Vilniuje, devintą gegužės. O aš kovo mėnesį dar buvau Štuthofe, ten mes išsilaisvinom <...> ir iš ten tada atvykom į Lietuvą. Su mama. Pasisekė, kad ir mama liko gyva. <...>

Buvau [apsilankiusi] Kaune, bet gyvenau Vilniuje. <...> Bet Kaune daugiau stengiausi nesilankyti. Per daug atsiminimų buvo Kaune. Paskui su laiku, pasakyčiau, net ne su laiku, bet gan greit instinktyviai nieko ne[be]atsiminiau. Tai yra – apie nieką neatsimindavau. Atsimint gal atsiminčiau, bet negalvojau. Tai buvo mano laimė, kad aš visiškai [virtau] *tabula rasa* – nieko. <...> Nes kitaip būtų per daug sunku.

O iš viso, iš karto buvom visi labai linksmi Vilniuj: šokom [stotyje, kai atvažiuom]. Kiekvienas buvo laimingas, kad liko gyvas.

<...>

Vilnius – nepaprastas miestas. Aš jau tada buvau [ji] įsimylėjus. Kiekvienas kampas <...> bažnyčios visos, ta Dievo akis... Kiekvieną kartą, kiekvieną smulkmeną – aš [kasdien] [pa]matydavau ką nors naujo. Ko apie Kauną pasakyti negaliu. Jau ne tas Kaunas <...>. Jau ne mano... (Dita, g. 1922, 2018-09-05).

Vienas pirmųjų ir stipriausių Ditos atsiminimų apie Vilnių – apsilankymas su dėde Štralio kavinėje, parodantis miestą kaip laimės, džiaugsmo ir visokeriopos gerovės vietą:

Žinot, ką aš iš karto [po sugrįžimo] pirmom dienom atsimenu – dar buvo lenkų įtaka čia. Mano dėdė, kuris buvo armijoje, liko gyvas ir gyveno Vilniuj. Jis mane nuvedė į kavinę. Čia buvo dar dvi lenkų kavinės Štral[io]: „Žalias[is] Štralis“ ir „Raudonas[is] Štralis“. Nežinau, kuriam iš „Štralių“ aš buvau, bet aš suvalgiau dešimt tortų. Dešimt! Dėdė man sako: „Valgyk, kiek nori.“ Aš jau buvau pasitaisiusi, aš turiu nuotraukas, visai gražiai atrodžiau, bet, matyt... Man buvo nepatogu, bet aš pasakiau: „Aš norėčiau dar.“ Tai mano [pirmieji] atsiminimai apie Vilnių (Dita, g. 1922, 2018-09-05).

Vis dėlto ši iš pirmo žvilgsnio džiaugsminga istorija iš tiesų slepia didžiulę skausmo ir liūdesio potekstę. Vilnius po karo pasitinka kaip nepažįstamas miestas, kuris gyventi pasirenkamas tik todėl, kad gimtajame mieste per sunku būti. Tiek išgyvenusiųjų žydų džiaugsmo šokis Vilniaus stotyje, tiek vienu kartu suvalgyta daugybė saldumynų iš tiesų simbolizuoja ne ilgalaikės laimės akimirkas, o tik sunkumų pabaigą.

Matome, jog, tikėtina, objektyviai turėjęs susiklostyti nostalgiskas prisirišimas prie gimtojo miesto (Jonavos ar Kauno) žydų autobiografiniuose pasakojimuose nepajėgus konkuruoti su trauminių patirčių pažymėta tikrove. Vilnius kaip gyvenamoji vieta pasirenkamas tarsi racionaliai. Vis dėlto kolektyviniai pasakojimai apie Vilnių – Šiaurės Jeruzalę ir gyvenant šiame mieste pajaušta ilgos jo istorijos nulemta išskirtinė miesto aura lemia, kad prie Vilniaus pamažu priprantama ir jis tampa savas.



\* \* \*

Mėginant formuluoti išvadas, galima konstatuoti keletą svarbių dalykų.

Tiek iki karo, tiek pokariu etninės grupės (lietuviai, lenkai, žydai) iš esmės tebe gyveno Vilniuje panašaus socialinio, kalbinio ir kultūrinio atsiribojimo viena nuo kitos sąlygomis. Žmonių tapatumai, atmintys ir kasdienės praktikos gyvavo savuose etniniu pagrindu susiformavusiuose sociokultūriniuose pasauliuose. Pažintis ir kontaktas su kitu etnosu buvo ir tebėra galimas ir natūralus kasdienis veiksmas, bet nebūtina gyvenimo Vilniuje sąlyga.

Po Antrojo pasaulinio karo žydų pasirinkimą apsigyventi Vilniuje iš pradžių lėmė objektyvios aplinkybės. Be to, Vilnius tapo alternatyvia priebėga tiems žydams, kurie dėl vienokių ar kitokių, bet daugiausia dėl labai asmeniškų, su trauminėmis patirtimis susijusių priežasčių nepajėgė grįžti į gimtąsias vietas. Vilnius žydams visada liks ir skausmo vieta dėl jo kaip diasporos centro ir litvakiškosios civilizacijos simbolio sunaikinimo per holokaustą. Šias traumines patirtis iš dalies padeda įveikti Vilniuje dar vis tebespindinti nostalgiska senojo Šiaurės Jeruzalės mito šviesa.

Lietuviškąją ir žydiškąją Vilniaus tapatybes vienija tai, kad senieji mitologizuoti pasakojimai apie Vilnių – istorinę lietuvišką lietuvių sostinę ir Vilnių – Šiaurės Jeruzalę yra atspirties taškas praityje dabarties naratyvams ir savivokai. Tai ne tik ilgėjimasis to, ko nebėra ir niekada nebus, bet ir to, ko nebuvo. Pastarasis aspektas ypač ryškus kalbant apie G. Mareckaitės ir G. Kanovičiaus memuaristiką, kai nostalgijos objektas yra ne autentiški asmeniniai prisiminimai apie prieškarį Vilnių, o klausantis artimųjų pasakojimų susikurtas poetiškas miesto idealas. Jie poetizuoja tą jau dingusią miesto tikrovę, apie kurią pasakojo jų tėvai, bet kurios jie patys jau nepatyrė ar prisilietė tik trumpu ankstyviausios vaikystės tarpsniu. To menamo Vilniaus ilgimasi panašiai kaip tautinio aukso amžiaus ar pažadėtosios žemės. Tai reikšminga moderniosios Vilniaus mitologijos išraiška ir akstinas kūrybiniam impulsams, varomoji jėga daugeliui kuriančių vilniečių rekonstruoti senąsias simbolines reikšmes naujomis gyvybingomis formomis.

Taigi nostalgiskas santykis su praeitimi iš esmės yra skirtingas etnines grupes vienijantis požiūris į Vilniaus praeitį aspektas.

## LITERATŪRA

- Baškienė Rasa 2018. „Sovietmetį nešamės ant savo pečių: pokalbis su dailės istorike B. R. Vitkauskiene“, *Bernardinai.lt*, bal. 16, prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2018-04-16-dailės-istorike-b-r-vitkauskiene-sovietmeti-nesames-ant-peciu/169446>, [žiūrėta 2018-09-10].
- Birškytė Lina 2015. „Nostalgija kaip sociologinio tyrimo objektas: problemos ir teorinės priegigos“, *Sociologija. Mintis ir veiksmas*, Nr. 1 (36), p. 212–228.
- Boym Svetlana 2001. *The Future of Nostalgia*, New York: Basic Books.

- Čepaitienė Rasa 2007. „Sovietmečio atmintis – tarp atmetimo ir nostalgijos“, *Lituanistica*, t. 53, Nr. 4 (72), p. 36–50.
- Čepaitienė Rasa 2009. „Interpretuojant daugiakultūrinių Vilnių: kontekstai, problemos ir galimybės“, in: *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*: straipsnių rinktinė, Vilnius: Vilniaus universitetas, p. 4–31.
- Jonutytė Jurga 2012. „Kaltės naratyvai, atminties terpė ir dygioji tapatybė“, in: *Homo narrans: folklorinė atmintis iš arti*: kolektyvinė monografija, sudarė Bronė Stundžienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 141–158.
- Jonutytė Jurga, Būgienė Lina, Krasnovas Aleksandras 2013. *Lietuvos pasienio miestelių atmintis ir tapatybė: Valkininkai, Vilkyškiai, Žeimelis*: monografija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Kaivola-Bregenhøj Annikki 2009. “History Bursts Into Story: Womens’ Tales of War”, *Folklore Fellows’ Network*, December, No. 37, p. 2–13.
- Kanovičius Grigorijus 2016. „Gyvenime nereikia matyti vien kaltuosius arba teisuolius. Pokalbis su G. Kanovičiumi“, *Bernardinai.lt*, rugpj. 22, prieiga per internetą: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2016-08-22-g-kanovicius-gyvenime-nereikia-matyti-vien-kaltuosius-arba-teisuolius/147889>, [žiūrėta 2018-08-02].
- Kanovičius Grigorijus 2017. „Sapnas apie dingusią Jeruzalę“, *Šiaurės Atėnai*, rugs. 12, prieiga per internetą: <http://www.satėnai.lt/2017/09/12/sapnas-apie-dingusia-jeruzale/>, [žiūrėta 2018-02-14].
- Kasperavičius Algis 2017. *Vilnius: demografinės ir kultūrinės permainos nuo tarpukario iki šių dienų*, prieiga per internetą: <https://www.upc.smm.lt/ekspertavimas/vadoveliai/komisija/2017-metai/Kasperavicius-Vilnius-demografines-lietuviu-kalba.doc>, [žiūrėta 2018-09-16].
- Köresaar Ene, Kuutma Kristin, Lauk Epp 2009. “The Twentieth Century as a Realm of Memory”, in: *The Burden of Remembering: Recollections and Representations of the 20th Century*, Helsinki: Finnish Literary Society, p. 9–34.
- Lingienė Kotryna, Lingys Kęstutis 2018. „Apie „Getą“ su Aleksandra Jacovskyte“, *Menų faktūra*, rugs. 16, prieiga per internetą: <http://www.menufaktura.lt/?m=1024&s=68438>, [žiūrėta 2018-09-16].
- Mareckaitė Gražina 2012. „Ar humanizuota erdvė prarais sakralias Vilniaus erdves?“, *Kultūros barai*, Nr. 10, p. 63–72.
- Mareckaitė Gražina 2013. *Šiapus ir anapus Vilniaus vartų: veidai ir vaizdai*, Vilnius: R. Paknio leidykla.
- Nikžentaitis Alvydas 2013. „Vilnius kaip simbolinė keturių tautų sostinė“, in: *Atminties daugiasluoksnisškumas: miestas, valstybė, regionas*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, p. 217–227.
- Nora Pierre 1989. “Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire”, *Representations*, (spec. issue: *Memory and Counter-Memory*), No. 26, p. 7–24.
- Oginskaitė Rūta 2017. *Gib a kuk. Žvilgtelėk: pokalbiai Olgos ir Grigorijaus Kanovičių namuose*, Vilnius: Tyto alba.
- Pomian Krzysztof 2014. „Padalyta atmintis: atminties vietos Europoje, kaip politinis ir kultūrinis reiškinys“, *Literatūra ir menas*, bal. 18, Nr. 3470, prieiga per internetą: <http://literaturairmenas.lt/kultura-pl/krzysztof-pomian-padalyta-atmintis-atminties-vietos-europoje-kaip-politinis-ir-kulturinis-reiskinys>, [žiūrėta 2018-08-06].
- Popovienė Vilma 2015. „Nostalginis diskursas lietuvių memuaristikoje“, *Lituanistica*, t. 61, Nr. 1 (99), p. 51–73.
- Simoniukštytė Aušra 2006. „Lietuvos romai: tarp istorijos ir atminties“, *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, Nr. 6 (15), p. 123–154.
- Stravinskienė Vitalija 2006. „Lenkų demografiniai pokyčiai Lietuvoje 1947–1959 metais“, *Lituanistica*, t. 66, Nr. 2, p. 20–33.
- Stravinskienė Vitalija 2013. „Migraciniai procesai ir etninė demografinė Vilniaus padėtis: XX a. 3–4 dešimtmečiai“, *Oikos: lietuvių migracijos ir diasporos studijos*, Nr. 2 (16), p. 17–29.
- Šutinienė Irena 2013. „Sovietmečio atmintis šiuolaikinėje Lietuvoje: ambivalentiškumas ar nostalgija?“, *Politikos sociologija*, Nr. 1 (32), p. 152–175.

- Švedas Aurimas 2010. „Sąkytinės istorijos galimybės sovietmečio ir posovietinės epochos tyrimuose (Atminties kultūros ir istorijos politikos problematikos aspektas)“, *Lietuvos istorijos studijos*, Nr. 26, p. 148–161.
- Švedas Aurimas 2016. *Irena Veisaitė: gyvenimas turėtų būti skaidrus*, Vilnius: Aukso žuvis.
- Tomaszewski Tadeusz 2018. *Wracając do Wilna*, Warszawa: Czytelnik, p. 71–96.
- Venclova Tomas 2009. „Vilnius kaip nostalgijos objektas“, *Kultūros barai*, Nr. 9, p. 20–28.
- Venclova Tomas 2013. „Vilniaus ir Talino tekstai“, in: Tomas Venclova. *Pertrūkis tikrovėje: straipsniai apie literatūrą ir kultūrą*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, p. 399–415.

## Relationship to the Past and Its Peculiarities in the Autobiographic Narratives of the Post-War Vilnius Inhabitants

R A D V I L Ė R A C Ė N A I T Ė

*S u m m a r y*

Keywords: nostalgia, memory, autobiographic narratives, post-war Vilnius.

In the course of the last three decades after restoration of independence in Lithuania, similarly to the other post-Soviet societies, interest in the past has increased significantly, prompting various new forms of interpretation and commemoration of the past to appear, grasping also the formerly prohibited, ignored or forgotten historical facts and personal experiences. Understandably, the Soviet period stands out as the most important in this respect and requires particular re-consideration. Initially, the official Soviet period, being heavily weighed with ideology, was regarded both in the public discourse and in the personal memoirs as an empty and lost time, which had to be discarded and forgotten. The collective memory of the nation was primarily directed at the period of the first independence (1918–1940), which had recently emerged from oblivion. This included the hitherto publicly suppressed victimological narratives of occupation, deportations, partisan resistance, and Holocaust. On the other hand, the general decline of the economic and social sphere, brought about by the change of the political regime, caused considerable amount of individual disappointment in the post-Soviet reality and led to certain revisionist and nostalgic idealization of the Soviet times. The post-war history of Vilnius was also subject to reconsideration.

The author of the article analyzes oral interviews collected in the course of fieldwork carried out for the research project „Plots of Individual Modernization in the Autobiographic Narratives of the First Generation Urban Inhabitants (Post-War Period in Vilnius)“, as well as some published memoirs and other sources. She investigates the life stories of people differing in terms of their ethnic background (Lithuanians, Jews, and Poles) and their fate. These stories reveal attitudes of the narrators towards Vilnius as their native city and towards its Soviet past, their views on different historical periods, including Soviet experience standing in contrast to the idealized pre-war image of the city. The nostalgic side is frequently especially prominent both in the published memoirs and in the oral autobiographic narratives, manifesting simultaneously as a specific feature of personal memory and as a way for impressive recreation of the past.

Straipsnis parašytas įgyvendinant mokslo projektą „Individualaus modernėjimo siužetai pirmosios kartos miestiečių autobiografiniuose pasakojimuose (pokario Vilnius)“, kurį pagal nacionalinę mokslo programą „Modernybė Lietuvoje“ remia Lietuvos mokslo taryba (2017–2019, sutarties Nr. S-MOD-17-11).

Gauta 2018-09-20